

AUTOREFERATY DOKTORSKIE (obrony na Wydziale Historycznym UAM)

GENEZA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W STREFIE KUJAW

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 30 listopada 2000 r.)

Wstęp

Celem mojej dysertacji było ogólne rozpoznanie procesu genezy kultury łużyckiej w strefie Kujaw (tj. na obszarze kujawskiego mezoregionu osadniczo-kulturowego z neolitu i epoki brązu). Już samo sformułowanie tematu rozprawy przynosi dwa zasadnicze pytania: o genezę i pojęcie kultury łużyckiej.

Przyjąłem, iż poprzez genezę rozumieć należy zespół warunków wewnętrznych (tj. kujawskich) i przyczyn zewnętrznych, które złożyły się na powstanie (rodowód) zjawiska „wczesnej kultury łużyckiej”. Pojęcie wczesnej kultury łużyckiej utożsamiałem z wszelkimi przejawami tradycji kulturowej pochodzącej z kultur pól popielnicowych, wiązanymi z okresem od drugiej połowy starszego do środkowego okresu epoki brązu (w ujęciach chronologii tradycyjnej – system O. Monteliusa – J. Kostrzewskiego). Synonimiczność zjawisk zaliczanych do wczesnej kultury pól popielnicowych i kultury łużyckiej uznałem za uprawnioną na interesującym mnie obszarze, także ze względu na ogólnie znane trudności w ścisłym zdefiniowaniu kultury łużyckiej. Problem ten ulega uwypukleniu zwłaszcza w badaniach nad najwcześniejszym stadium rozwojowym omawianej kultury, realizowanych w sytuacji ograniczonej liczby istniejących identyfikatorów kulturowych (głównie źródeł osadowych). Z tego też powodu badaną kulturę postrzegałem w pracy – zgodnie z definicją kultury archeologicznej stosowaną przez L. Czerniaka – jako byt postulowany, prawomocny na gruncie danej teorii.

Zarysowane powyżej czynniki mają istotny wpływ na delimitację przestrzenną badanych zjawisk w strefie Kujaw. Najwcześniejsze cechy charakterystyczne dla kultury pól popielnicowych pojawiają się bowiem w określonych, ograniczonych przestrzennie strefach ekologicznych. Szczegółowymi badaniami objęto dwie spośród nich o randze stref mikroregionalnych: środkowobachorską i Kujaw wschodnich, a wnioski generalizujące oparto na strefie makroregionalnej – Kujawach. Taka gradacja źródeł była możliwa tylko w sytuacji, gdy dla każdej ze stref były one dobrymi wyznacznikami całej populacji. Zrodziło to potrzebę odwołania się, już na etapie wstępnych założeń i weryfikacji materiału źródłowego, do podstawowych założeń **metody reprezentacyjnej** pozwalającej na wyodrębnienie wiarygodnych prób losowych (lub ewentualnie celowo-losowych), które mogłyby posłużyć do dalszych badań. Za próbki takowe uznałem materiały pochodzące z linearnie szerokopłaszczyznowych badań ratowniczych wykonanych na trasie gazociągu jamalskiego, oraz zespoły źródeł z mniejszych wykopalisk, realizowanych także w trybie ratowniczym. Ich podstawo-

wą cechą był losowy charakter eksploracji, związany z ograniczeniami w przestrzennym limitowaniu wykopów. Badana grupa to w głównej mierze trzy wielofazowe osady kultury łużyckiej (o ogromnym potencjale źródłowym) oraz trzy osady jednofazowe. Sytuację zakłócał niewielki zasób źródeł pochodzących z innych, „pozaosadowych” sfer działalności społecznej ówczesnych grup ludzkich (brak cmentarzysk), lecz na obecnym etapie badań było to nie do wyeliminowania.

Szczegółowe omówienia treści pracy dokonam w podziale na części stosowanym w dysertacji, dotyczące: historii badań, specyfikacji źródeł, periodyzacji, topogenezy, osadnictwa i gospodarki oraz perspektywy interpretacji historycznej.

Rozdział I

Historia i stan badań nad początkami osadnictwa związanego z kulturą łużycką we wschodniej części strefy wielkodolinnej Nizy Polski

Punktem wyjścia dla moich rozważań była ocena dotychczasowych osiągnięć badawczych w zakresie studiów nad genezą kultury łużyckiej w rejonie Kujaw. Zasób literatury szczegółowej dotyczącej tego zagadnienia nie był zbyt szeroki, co dotyczy zresztą ogółu prac nad kulturą łużycką odnoszących się ściśle do interesujących mnie terenów. Za szczególnie istotne uznałem ujęcia Z. Bukowskiego oraz A. Cofta-Broniewskiej i A. Koško, które sygnalizowały nierównomierny rozwój kulturowy tych terenów w środkowym okresie epoki brązu. Spostrzeżenia zawarte w tychże pracach w dość silnym stopniu nawiązywały do sytuacji ujawnionej po wstępnym przeglądzie dostępnych źródeł. Etap najwcześniejszej kultury łużyckiej można było łączyć ze strefą Kujaw wschodnich.

Rozdział II

Kujawski wariant kultury łużyckiej

Specyfikacji źródeł materialnych dokumentujących wczesne stadium rozwoju kultury łużyckiej dokonałem po wstępnej weryfikacji dostępnych metod. Było to konieczne z powodu ich dużego rozdrobnienia (materiały osadowe) i nieprzystosowania do istniejących schematów klasyfikacyjnych (zespoły osadowe – ceramiczne, rzadko szczegółowo analizowane w praktyce badań kultury łużyckiej). W celu zdefiniowania najbardziej adekwatnej metody wykorzystałem osiągnięcia związane z systematyką artefaktów prezentowaną w publikacjach dotyczących neolitu i wczesnego okresu epoki brązu na Kujawach (tzw. metoda wskaźnikowo-systemowa) oraz okresu średniowiecza na Sandomierszczyźnie (tzw. metoda geometryczno-strukturalna). W związku z zakwalifikowaniem omawianych źródeł do grupy wytworów nie wykonywanych w sposób „przemysłowy”, co wykluczało definiowanie wśród nich grup pokrewnych – Rodzin Form Naczyń (związek z działalnością określonego warsztatu produkcyjnego), w dalszej analizie oparłem się na pierwszej z wymienionych metod. W systemie wytwórczości pojemników ceramicznych badaniom poddałem aspekty: morfologiczny, zdobniczy i technologiczny. Opisane już źródła należało umieścić w ramach zbliżonych sobie zespołów – hipotetycznie homogennych, co w sytuacji depozytów osadowych wiązało się z koniecznością precyzyjnego rozdzielenia grup źródeł. Możliwym wyjściem z sytuacji stała się funkcjonalna interpretacja obiektów nieruchomych, w których zalegały pozostałości ruchome. Identyfikacja układów osadniczych za pomocą metod statystycznych pozwoliła na wydzielenie grupy obiektów (o regularnym profilu i warstwowanym wypełnisku),

z których można było pobrać wiarygodne (co do homogenności) próbki źródeł ruchomych. Na podstawie **cech szczególnych** (diagnostycznych) tych źródeł udało się wyodrębnić ich zróżnicowane zespoły. Działania takowe wykonałem przy użyciu metod statystycznych, korzystając z dendrogramów współwystępowania cech. Zostały one zbudowane przy użyciu kilku metod statystycznych, co miało uwiarygodnić otrzymane rezultaty.

Rozdział III

Podstawy periodyzacji kultury łużyckiej na Kujawach

Seriacje zespołów ceramiki oparto z jednej strony na istniejących schematach zmienności, a więc grupach źródeł ze starszych badań archeologicznych (Marianki, stan. 3; Brześć Kujawski, stan. 13; Kąty Male, stan. bn), a z drugiej – na niezależnym datowaniu (radiowęglowym) nowych zespołów. W rezultacie otrzymano pięć grup (zestawów cech) artefaktów ceramicznych, które odpowiadały rozwojowi kultury łużyckiej w epoce brązu od XVI do IX stulecia p.n.e. Dla potrzeb dalszych działań otrzymały one nazwy faz w periodyzacji konwencjonalnej (trzy pierwsze dotyczyły wczesnej kultury łużyckiej i obejmowały okres od XVI do XIII stulecia p.n.e.).

Z wypracowanym dla ceramiki kultury łużyckiej schematem analitycznym nie udało się w pełni zsynchronizować datowań innych artefaktów – głównie metali. Zasadniczym problemem był brak współwystępowania odnośnych znalezisk w tym samym kontekście osadowym. Schemat pojawiania się określonych wytworów metalowych na Kujawach wykazał główną tendencję, jaką były dwa horyzonty ich występowania: pierwszy – związany z kontekstem wytwórczości metalurgicznej kultury mogiłowej i drugi – związany z miejscową wytwórczością metalurgiczną schyłku epoki brązu. Wskazywało to na możliwość braku wytworów metalowych w okresie formowania się kultury łużyckiej na Kujawach.

Dysproporcje w doborze źródeł sprawiły, że niezależne datowanie za pomocą metody ^{14}C udało się uzyskać tylko dla zespołów ceramicznych (32 próby). Najbardziej prawdopodobne wartości datowań dla wczesnych zespołów kultury łużyckiej zawierały się w przedziale lat 1550–1200 p.n.e.

Rozdział IV

Przestrzenno-chronologiczny wymiar topogenezy kujawskiego wariantu kultury łużyckiej

Związki genetyczne z tradycją miejscową oraz napływową poszczególnych taksonów kultury łużyckiej zinterpretowałem na podstawie ich topogenezy w obrębie Kujaw (przestrzenno-środowiskowy aspekt kształtowania się tradycji „łużyckiej”). Najwcześniejsze zespoły kultury łużyckiej – opisywane jako zespoły fazy I – w znacznym stopniu czerpały z tradycji miejscowej horyzontu trzcinieckiego oraz z południowych wzorców przejętych z tradycji „popielnicowej”. Zauważalna łatwość asymilowania obcych wzorców była cechą szczególną kujawskich ugrupowań horyzontu trzcinieckiego, stąd tak wczesna transmisja na badane obszary „wzorców łużyckich” (choć istotne były najprawdopodobniej także walory środowiska naturalnego). W fazach późniejszych (KŁ II, III i IV) zaznacza się zwiększenie napływu czynników egzogennych w postaci wzorców kultury mogiłowej, występujących obok czytelnych wcześniej czynników (kultura pól popielnicowych i elementy horyzontu trzcinieckiego).

Wyróżnione ostatecznie trzy etapy topogenezy charakteryzuje:

– etap A (strefa mikroregionalna Ia – środkowobachorska) – inicjalny napływ obcych elementów kulturowych z jednego środowiska (południowe elementy kultury pól popielnicowych);

- etap B (strefa mikroregionalna Ib – Kujawy wschodnie) – zwiększenie ekumeny obejmowanej przez interesujące nas osadnictwo oraz przejmowanie tradycji kultury mogiłowej;
- etap C (strefa makroregionalna – Kujawy) – objęcie zasiedleniem całego regionu poprzez ukształtowaną już kulturę.

Kwestią wymagającą dalszych badań nad topogenezą stał się kierunek napływu obcych elementów kulturowych, nie jest bowiem do końca wyjaśnione, czy pojawiły się one poprzez ekspansję szlakiem wiślanym, czy poprzez wykorzystanie dróg kontaktowania się społeczeństw kultury mogiłowej i horyzontu trzcinieckiego.

Poszczególne etapy topogenezy zostały w pewnym stopniu zilustrowane poprzez zmienność zachowań osadniczych ówczesnej ludności. Studia nad dostępnym materiałem źródłowym przyniosły w efekcie bardzo zunifikowany obraz osadnictwa. We wszystkich okresach rozwoju kultury łużyckiej podobne były sposoby sytuowania osad (układ kilkudomowy z jedną konstrukcją o charakterze ogólnospołecznym) oraz wykorzystywania surowców (w dziedzinie kamieniarstwa wykorzystywanie całej gamy miejscowych surowców). Głównym czynnikiem generującym zmiany charakteru źródeł był zapewne wzrost demograficzny, czytelny w rozwoju poszczególnych populacji kultury łużyckiej (faza III, IV i V).

Rozdział V

Kujawski wariant kultury łużyckiej w okresie od XV do XIII stulecia p.n.e.

Zwieńczeniem rozważań jest próba historycznej rekonstrukcji rozwoju ekumeny kultury łużyckiej na Kujawach. Nastąpił on prawdopodobnie w trzech etapach: protołużyckim, wczesnołużyckim i klasycznołużyckim. Ilustracją pierwszego były małe osady lokalizowane w obrębie atrakcyjnych (pod względem gospodarczym i światopoglądowym) stref ekologicznych. Ich powstanie to efekt przeniesienia obcych wzorców na teren Kujaw; niestety zbyt mała liczba danych nie pozwala na dokładne określenie ich ścisłego obszaru wyjściowego. W drugim etapie rozwój ekumeny „łużyckiej” jest już bardzo zaawansowany, co dokumentują duże osady, w obrębie których gospodarka nosi znamiona znacznego rozwoju technologicznego. Etap trzeci to wzrost populacji badanych społeczeństw; osadnictwo obejmuje już cały region i staje się bardzo stabilne (zwiększa się obszar osad i ich liczebność). W etapie tym zaczyna pojawiać się miejscowa wytwórczość brązownicza.

Zakończenie

W podsumowaniu tego skróconego zarysu historycznego kształtowania się kultury łużyckiej na Kujawach należy zrekapitulować podstawowe ustalenia.

1. Formowanie się kultury łużyckiej nastąpiło w ściśle określonej przestrzennie strefie, obejmującej tereny Kujaw wschodnich. Dalsze poszerzanie się tej tradycji kulturowej było efektem wewnątrzkujawskiego rozprzestrzeniania się jej nosicieli.

2. Osadnictwo związane z kulturą pól popielnicowych nie jest na interesującym nas obszarze jednorodne, w jego obrębie występuje wyraźny limes kulturowy na linii wyznaczonej przez jeziora Gopło i Pakoskie. Wynikiem takiej limitacji stref kulturowych jest odrębna geneza ugrupowań „łużyckich” na obszarach Kujaw wschodnich i zachodnich (aglomeracje nadgoplańska oraz pałucka). Skomentowany szczegółowo w niniejszej dysertacji rejon aspiruje do roli „strefy genetycznej (wyjściowej)” omawianej tradycji kulturowej na Kujawach.

3. Rola kulturowa Kujaw dla wczesnych społeczeństw „popielnicowych” musiała być bardzo istotna, ponieważ docierały tu impulsy nieobecne na terenach ościennych (por. Narkowo, stan. 9).

4. Całkowicie odrębną kwestią jest umiejscowienie w centralnej części Nizy Polski nowej grupy regionalnej kultury łużyckiej. W opozycji do panujących do tej pory w literaturze tendencji maksymalnego różnicowania regionalnego rzeczonoego bytu kulturowego (stopniowe zwiększanie liczby grup terytorialnych kultury łużyckiej), nie wydaje mi się celowe pomnażanie taksonów tej rangi. W świetle podkreślanych we wstępie założeń celem głównym niniejszej pracy było opisanie i sklasyfikowanie najwcześniejszych zespołów reprezentujących tradycję kultur pól popielnicowych na Kujawach. Cel ten uważam za zrealizowany, podkreślając jednocześnie, że służące za podbudowę empiryczną wniosków źródła materialne charakteryzowała jednorodność w aspekcie chronologicznym i chorologicznym.

W toku rozważań pojawiły się także zagadnienia, które dziś nie mogły zostać w pełni wyjaśnione. Celem przyszłych badań powinny się stać:

- poszerzenie i pogłębienie charakterystyki zagadnień gospodarczych, w niniejszej pracy ograniczonych do aspektu pozyskiwania żywności oraz surowców kamiennych;
- pogłębienie znajomości zagadnień związanych z osadnictwem, demografią i światopoglądem badanych grup ludzkich, co można osiągnąć poprzez zwiększenie bazy źródłowej (dotyczy to zwłaszcza komentarzy z interesującego nas okresu);
- uszczegółowienie analizy geografii osadnictwa poprzez dokładne zinterpretowanie dostępnych grup źródeł;
- nowe, bardziej szczegółowe i zobiektywizowane, studia nad dostępnymi grupami źródeł z terenu Polski.

Marcin Ignaczak

ROZWÓJ ZACHODNIOWIELKOPOLSKICH SPOŁECZNOŚCI KULTURY ŁUŻYCKIEJ W EPOCE BRĄZU

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 8 września 1999 r.)

Wielkopolska jest jednym z nielicznych regionów Polski, który nie posiada dotąd monograficznego opracowania problematyki kultury łużyckiej. Rozwijająca się tutaj w młodszej epoce brązu kultura w typie pól popielnicowych, szczególnie na obszarze położonym na zachód od środkowej Warty, zajmowała pozycję swoistego „bufora” pomiędzy prężnym ośrodkiem śląskim, o wyraźnych walorach kulturotwórczych, a ugrupowaniami zachodniopomorskimi, inspirowanymi od północy i północnego-zachodu przez krąg nordyjski. Potrzeba wyjaśnienia istoty oraz roli zachodniowielkopolskich społeczności „łużyckich” w obrazie kulturowym ziem nadwarciańskich u schyłku II i w początkach I tysiąclecia p.n.e. była głównym powodem podjęcia przeze mnie tematu prezentowanej rozprawy.

Przedstawiona praca jest próbą monograficznego ujęcia dziejów społeczności zamieszkujących zachodnią Wielkopolskę w młodszej epoce brązu (III EB – V EB), opartą na dostępnych informacjach archeologicznych. Zawarłem w niej analizę typologiczno-chronologiczną materiałów źródłowych, a także rekonstrukcję najważniejszych aspektów społeczno-gospodarczego rozwoju ówczesnych populacji, takich jak struktura osadnicza, gospodarka żywnościowa, stan i dynamika